

הנביא השבתאי ר' העשיל צורף – ר' אדם בעל שם

לשתי התעודות על ספר הצורף שנתפרסמו בציון¹ נודעת חשיבות רבה הן לתולדות השבתאות והן לתולדות החסידות. עוד לפני שנתגלו הכתבים הללו בסטולין, העירותי על מציאות הספר בידי צאצאי ר' מרדכי מטשרנוביל, מה שנעלם מעיני ד"ר רבינוביץ.² הראיתי שם שהיו לר' העשיל קשרים אמיצים עם ראשי השבתאים שבזמנו, לרבות את אברהם מיכאל קארדו: האיגרת של "הח' אשל", שנדפסה על ידי אהרן פריימאן ושלא נאמר בה למי נכתבה, אינה אלא איגרת ביקורת על הדרוש רזא דרוזין של קארדו הנמצא בכתב היד המקורי לפניה.³ ניכר מדבריו שאין דעתו נוחה משיטתו של קארדו בסוד האלהות המיוחדת לשבתאים. שם הוא מזכיר את "מורו" בקבלה, שר' העשיל "לא נשא חן בעיניו" ולא הרשה לו לשאול על ספקותיו בסוגיה עמוקה זו, ועיין שם אריכות דברים. ולא ברור כלל וכלל אם הכוונה למורה בלבד בשר ודם או למורה רוחני, ל"מגיד" כדמות המגיד שר' מרדכי אשכנזי מדבר עליו כ"רבו" סתם. לפי תוכן העניין נראה לי שהפירוש השני נכון. הרי הכול מעידים שהתעוררותו של ר' העשיל צורף באה מלמעלה ושכתב כל סתרי תורתו בלי מורה בשר ודם אלא הכול לפי גילוי מלמעלה, דהיינו על פי ה"מגיד". ורק כך יובנו דבריו כאן "אשר על כן מנעתי עצמי ימים ושנים מלהקשות אליו [למורה] כלל": אין כאן מורה שישב עמו בוילנה ושהקשה או לא הקשה לפניו, אלא המדובר הוא בנשמה המדברת אליו. והרי גם לגבי ר' מרדכי אשכנזי מצינו שה"מגיד" שלו מסרב לרזן על שאלות עדינות ידועות של קבלה שבתאית, ומודיע שעדיין לא הגיעה השעה לדבר ולגלות בהם שורש דבר. אם כן יש לנו באיגרת זו רמז ל"מקור" שממנו שאב ר' העשיל בחיבור ספריו שהפליאו כל כך את בני חוגו.

התעודה הראשונה, דהיינו דברי המעתיקים של ספר הצורף ממחנה תלמידי הבעש"ט, אין ספק שכולה אמת ואין בה פסול. וגם עיקרה של התעודה השנייה, דהיינו הסיפור על ר' אפרים זלמן מרגליות והרבי מברדיטשוב, יש לה על מה לסמוך, אף על פי שנראה שכבר נכנסו בה יסודות אגדתיים נוספים. הרי יש בידינו

1 זאב רבינוביץ, "מן הגניזה הסטולינאית", ציון ה (ת"ש), עמ' 126–132; הנ"ל, על ספר הצורף, עמ' 80–84. <תעודות אלה מובאות להלן בנספח.>

2 בספרי חלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי, ירושלים תרצ"ח, עמ' נו.

3 ענייני שבת צבי, ברלין תרע"ג, בראש עמ' 106. בדפוס כתוב אש"ל אבל נראה שהגרשיים (אף אם יימצאו בכתב היד) אינם אלא יו"ד משובשת, ויש לקרוא אשיל, השיל.

עדות אחרת על אותו העניין והיא שמורה בספר שם הגדולים החדש לר' אהרן וואלדן בערך הרב סענדר מרגליות, דודו של ר' אפרים זלמן מרגליות, ובערכו של הרב אפרים זלמן עצמו. המחבר מביא שם דברי איגרת שקיבל מנכדו של הרא"ז, ר' צבי הירש הלוי הורוויץ מברודי. נכדו מספר על ידיעות אביו זקנו בענייני קבלה. "והיה לו ויכוח עם הגאון הקדוש בעה"מ קדושת לוי על ספר הצורף על הקבלה ומזה נראה שהיה בקי בקבלה", וביתר אריכות בערך ס' אחרי כמה סיפורים: "ועכ"ז היה מקובל גדול כאשר ידוע מהוויכוח שהיה לו עם הגאון הקדוש מבארדיטשוב זצלה"ה אודות הכ"י של [ספר] צורף אשר יש עליו הסכמה מהגאון הקד' הנ"ל לדפוס את כ"י הנ"ל והגאון מוהרא"ז מנע אותם מלדפוס אותו כי אמר אשר שלטו [!] בו יד זר והוכיח בראיות ברורות".⁴

מכאן מוכח שהמסורת על הוויכוח בדבר שכתאותו של ספר הצורף היתה ידועה בחוגים רחבים בברודי, וכתב האיגרות רומז אליה כאל דבר מפורסם. בתעודה החדשה יש לפנינו נוסח המתנגדים והמשכילים הראשונים בעניין זה. באמתת עצם המאורע וחלקו של ר' אפרים זלמן מרגליות בו אין להטיל ספק. הבעש"ט וגדולי תלמידיו ותלמידי תלמידיו לא הכירו אפוא בטיב "הכתבים הקדושים" שבאו לידם, ור' לוי יצחק ביקש אפילו להעלות את הספר על מכבש הדפוס. אמנם יש בתעודה החדשה עוד תוספת חידוש "סנסציוני" כביכול, אבל דווקא צד זה אינו נאמן בעיניי, ונראה לי שריח של "התנגדות" לחסידות נודף ממנו. הלא הוא הסיפור על ספר לקוטי אמרים של המגיד ממזריטש שכאילו כל הדרשות שבו נלקחו מספר הצורף "אות באות". בין זמן המאורע עצמו ובין זמן כתיבת הדברים שלפנינו עברו עשרות שנים והדברים נמסרו, למעשה, מכלי שלישי, ועל כן אפשר מאוד להניח שהוסיפו קצת "נופך" על הסיפור המקורי. הרי ספר לקוטי אמרים בדינו, וגם אופיו העיקרי של ספר הצורף ידוע לנו מתוך התיאורים השונים שקובצו יחד על ידי ד"ר רבינוביץ. ואף נמצא בדינו קונטרס אחד ממה שכתב ר' העשיל במשך ימים אחדים (פחות משבוע), והוא בספריית האוניברסיטה העברית⁵ ומונה לפניי. והדברים רחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב: בספרו של ר' העשיל בנוי הכול על גימטריאות, נוטריקון ורזין דרזין מסוג זה, ואילו בספר לקוטי אמרים כל זה אינו תופס מקום חשוב. לא רזין דרזין, ומה גם על שמע ישראל, בולטים כאן אלא דברי מוסר בנוסח קבלי. ויתר על כן: מי שיקרא בעיון את ספרו של המגיד ממזריטש יראה בעליל, שאישיותו עומדת מאחוריו. דרושים אלו אינם "ליקוטים" מדברי זולתו אלא רובם ככולם רוויים רוחו הסוערת ואותו הכישרון הדרשני הגאוני שכל תלמידיו מעידים

4 <בביקורת על M. J. Cohen, *Jacob Emden, A Man of Controversy*, Philadelphia 1937 בקריית ספר טז (ת"ש), עמ' 327, ייחסתי את הדברים בטעות לר' סנדר מרגליות, שבערכו נמצאו בספר שם הגדולים החדש. > שם הגדולים החדש, ווארשא תר"ם, עמ' 46, 111.

5 עיין בספרי כתבי יד בקבלה, ירושלים תר"ץ, עמ' 161.

עליו. אין שום טעם לייחס עיקרי תורתו לספרו של הנביא השבתאי; אין ממש בהשערותיו של כותב ההערה בסוף התעודה ש"מכאן נשתלשלה תורת הבעשטנים החדשה... ואמונות הבעשטנים, כגון דביקות, התלהבות, הרחקות העצבות, הזמירות והריקודים והכאות כף שלהם הנודעים לנו למנהגי כת ש"ץ נמשך לו להבעש"ט מספר הצורף". ייתכן שדבריו נכונים לגבי מנהגים כמו ריקודים וזמירות שנהגו באמת בחוגי הכת השבתאית, כפי שיוצא מגביות העדות של בית הדין שבסטנוב שנדפסו בראש ספר שמוש לר' יעקב עמדן. לגבי שאר העיקרים (דבקות וכו') אפשר לומר בבטחה, שלא בספר הצורף מקורם. אלו הן גוזמאות אגב רתיחת הפולמוס, ואפשר לומר שיחסי השבתאות והחסידות אינם פשוטים כל כך.

ברם, אם לא נוכל לקבל "חידוש" גדול כזה כמו השתלשלות עיקרי תורתה של החסידות מן השבתאות, כפי שהוא מוצע כאן, הרי נוכל ללמוד חידוש אחר משתי התעודות החדשות, ואף הוא אינו קטן כל כך. אנו למדים מכאן מה שנעלם מעינינו עד עתה: שמאחורי הדמות האגדית של ר' אדם בעל שם שבספר שבחי הבעש"ט מסתתרת האישיות ההיסטורית של הנביא השבתאי ר' העשיל צורף!

עד עתה חשבנו שכל הסיפור על ר' אדם בראש ספר שבחי הבעש"ט אינו אלא סתם בדותא או אגדה בלי יסוד היסטורי כל שהוא. הרי ידענו שהשם אדם לא נהג אצל יהודי פולין בזמן ההוא, וכל הסיפורים האלה – על ר' אדם והקיסר ועל צוואת ר' אדם לבנו בדבר "הכתבים שהם רזין וסתרין דאורייתא" שמצא במערה אחת, למסור אותם לידי "ישראל בן אליעזר באקופ" וכיוצא בזה – היו בעיני הקורא המשכיל סתם סיפורי פלאים, ואפילו בעלי מדרגה נמוכה למדי.⁶ והנה נפקחו עינינו: נתברר מתוך התעודות החדשות ובפרט מתוך סיפור המעתיק הראשון, שבאמת היו כתבים שהם "רזין וסתרין דאורייתא" בידי ר' ישראל בעל שם, אלא ששם המחבר ושם אביו היו ידועים יפה לריב"ש. המחבר נפטר בקראקא בריח של קדושה, ואנשי גליציה ופודוליה לא ידעו על תפקידו כנביא שבתאי ולא העלו על דעתם שגם ספרו מלא רמזים שבתאיים פחות או יותר נסתרים.⁷ אין להתפלא אפוא שהבעל שם לא הכיר את טיב הכתבים שכולם כתובים בלשון של רמזים, חצאי רמזים וגימטריאות. הכתבים נחשבו בעיני הרבה וייתכן שבאמת אמר עליהם, כפי סיפורו של ר' יהושע מדינוביץ אל הצדיק מברדיטשוב, "שעל ידו יוכל לבנות עולמות". אחרי גלגולים רבים נתפשטו בהעתקות בחוגי תלמידי המגיד, כפי שמסופר באריכות בדברי המעתיקים.⁸ ונראה שכך היו הדברים עד

6 <שבחי הבעש"ט (רובינשטיין), עמ' 44.>

7 עיין בדברי הפנקס של החברא קדישא: "יצאה נשמתו הקדושה והטהורה ממש במיתת נשיקה", וכן על ספריו ש"כתב רזין עלאין יחודים גדולים" (ציון ה [ת"ש], עמ' 126).

8 אגב אורחא אתקן כאן את דבריו של רבינוביץ' בעמ' 130. המלים "אביו הצדיק ברציו"פ"

שהיה מעשה בין ר' לוי יצחק ור' אפרים זלמן מרגליות ונתגלה אופיו השבתאי של ספר הצורף.

מלשון שתי העדויות שבידינו ניכר שהמעשה עשה בשעתו רושם גדול, ונודע גם לחסידים וגם למתנגדים. לפי לשון הסיפור בתעודה שנתפרסמה על ידי ד"ר רבינוביץ יש להניח שכל זה אירע לפני שנת תק"ס (1800) ונראה שהשערורייה סביב לספר היתה בשנות התשעים של המאה השמונה עשרה – כעשרים שנה לפני הופעת ספר שבחי הבעש"ט. ("ויהי כי ארכו הימים", דהיינו שנים אחדות לאחר שקרה המעשה הראשון שלפיו עמד הרא"ז מרגליות על טיב הספר בהיותו עוד "צעיר לימים", והלא נולד בשנת תקכ"ג). לדעתי, הסתירו מאן ואילך בכוונה את שמו של בעל הכתבים, ובכוונה הפכו את כל עניין הכתבים מעובדה היסטורית לאגדת פלאים. שוב אין הכתבים ספריו של מקובל מסוים, ומה גם של מקובל שנודע בינתיים כ"חשוד" על שכתאות, אלא הם הכתבים המסתוריים ש"נגלו" רק חמש פעמים בעולם ושהיו בידי אברהם אבינו ובידי יהושע בן נון.⁹ ואם יטען מישהו ששמע על המעשה בברודי, יוכלו להשיב שאלו הם כתבים אחרים לגמרי, לא מעלמא הדין! שמו של ר' אדם בא כנראה להזכיר את אדם הראשון, שגם אליו נגלה ספר של סודות ורזין עלאין על ידי המלאך רזיאל. מעבירים את כל הסיפור המתקדם והולך סביב הכתבים הקדושים מן השטח המציאותי לשטח דמיוני לגמרי, כדי להסתיר את העובדה שכתבים כאלה אמנם נמצאו באמת, אלא שיצאו עוררין על מחברם.

ה"כתבים" הם אפוא הגרעין ההיסטורי, וכל הסיפורים מסביבו לא באו אלא לכסות ב"ערפילי טוהר" את העובדה הפרדוקסלית של מציאות ספר שבתאי בביתו של הבעש"ט; ומשפסק הדמיון להיות מוגבל על ידי עובדות, ניתנה צורה דמיונית לדמותו של ר' אדם זה. ר' אדם לא היה בא לעולם האגדה אלמלא הוויכוח על אודות ספר הצורף, ויכוח שהדיו הניעו את מפיצי סיפורי האגדה על הבעש"ט לגנוז את שמו של בעל הכתבים האמתי. אין גם כל הוכחה שחכם כבעל התניא סיפר באמת את אגדת ר' אדם כדברי המדפיס הראשון, ואני נוטה לספקנות עמוקה הרבה יותר מזו של דובנוב ביחס למקורות היניקה של ספר שבחי הבעש"ט.¹⁰

אם ספר הצורף היה הספר "אשר הבעש"ט היה אומר עליו תמיד שעל ידו יוכל לבנות עולמות", הרי ר' אדם בעל ה"כתבים" בונה באמת עולם שלם לעיני הקיסר, לפי האגדה בתחילת ספר שבחי הבעש"ט. ובאמת הבין המתנגד, שכתב את סיפור

משובשות, אבל לא כדעת רבינוביץ מ"בוצו"פ – בוצינא ופרישא (אין צירוף כזה!) אלא מהמליצה הרגילה בדצו"פ – "בוצינא דנהורא צדיקא ופרישא".

9 שבחי הבעש"ט (קאפוסט), ד ע"ג >מהדורת הורודצקי, עמ' כא; מהדורת רובינשטיין, עמ' <59.

10 דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 412, 415.

המעשה בכרודי, את הקשר שבין כתבי ר' אדם ובין ספר הצורף, שכן הוא אומר בפירושו "והם הם הכתבים שהבעשטנים מעריצים ומקדישים בספרי פיגול ובשיחות חולין שלהם" – דברים המכוונים בלי ספק לספר שבחי הבעש"ט. בנוסח העברי של הספר אין לר' אדם כל כינוי; רק בתרגום לידיש נקרא "איינ בעש"ט ער האט גיהייסין ר' אדם". וכן הפך אף הוא ברבות הימים (אחר שנת תקע"ה) ל"ר' אדם בעל שם טוב". מחברי האיגרות המיוחסות ל"גניזה החרסונית" הידועה ביקשו להוכיח את אמתותם ההיסטורית של כל סיפורי ספר שבחי הבעש"ט, על כן נזדרזו וזייפו שורה שלמה של איגרות ר' אדם החותם כאן "אדם בעש"ט מראפשיטין", וכולן זכו להידפס בכבוד גדול כתעודות היסטוריות עוד בשנת תרצ"ה.¹¹

זהו מה שנראה לי מתולדות אגדת ר' אדם בעל שם.

לבסוף אוסיף כאן עוד עדות אחת על ר' העשיל צורף שמצאתי בספר יקר מציאות הוא ספר שם יעקב לר' יעקב בן יחזקאל סג"ל, פרנקפורט דאדרה תע"ו, דף מד ע"ב–ע"ג. המחבר מדבר שם בגנות הרבנים המאריכים את הגלות מפני שלוקחים שכר על לימוד התורה, "וכיסופא לו בהאי עלמא [דהיינו כסף] וכיסופא [חרפה] בעלמא דאתיא". והוא מוסיף: "שמעתי מפי הקדוש באר אברהם שחיבר הפירוש על המשניות מה שהגיד [שהגידו?] לו מן המקובל מוהרר העשיל צורף על אלו הרבנים אבל לא ניחא למרייהו למימר הכי וטוב (!) שתיקתי מדיבורי כי פעם א' ספרתי לפני הרב הגדול א' [את דברי ר' העשיל] והרע לו עלי ואמרתי בלבי קנצי למילין כי אין להרבנים חדוה וגילין". זוהי עדות מלאת עניין, רמז לדברי ביקורת חריפים מאוד שנמסרו בשם הנביא השבתאי ושהיה להם אולי גם רקע שבתאי־ספיריטואליסטי מבלי שבעל שם יעקב (שלא היה שבתאי)¹² הרגיש בו, וחבל שלא העז להעלות את הדברים על הספר. (פתרון נוסף: וגדולה מזו אוכל להוסיף [תש"ב] למה העבירו את העניין לר' אדם בעל שם? מפני שהיה ספר בידיש מהמאה השבע עשרה שבו נזכר ר' אדם בעל שם כנפטר זה שנים אחדות, ומספרים מעשה שעשה בפראג ובווינה בזמן הקיסר מקסימיליאן (1564–1576), והספר נמצא באוקספורד C.B. col 615 ונדפס גם בפראג ובאמשטרדם במאה השבע עשרה, ומסורת זאת הועברה עתה באופן מלאכותי לריב"ש!!)

11 ברבעונם של חסידי חב"ד התמים, קובץ ראשון (תרצ"ה), עמ' יא–יז; ואין קץ לתמימות.
12 הוא רומז לשבתאים שאינם אומרים ב"תיקון חצות" אלא תיקון לאה, "ולא תיקון רחל מבכה על בניה והמה אינם בוכים ושמחים ולשמחה מה זו עושים ואני איני כדאי להרחיב הדיבור בזה" (דף סה ע"ג). <תוספת מאוחרת: טעיתי! אמנם כן היה מאמין.>

עוד על ר' אדם בעל שם

בשבועון במישור מיום י"ב אייר תש"א יצא ראובן מרגליות לערער על מה שכתבתי על ר' העשיל צורף. במאמרו "לזהותו של ר' אדם" הוא מנסה להוכיח שר' אדם של ספר שבחי הבעש"ט אינו אלא ר' דוד משה אברהם אב"ד דקהילת רוהטין, בן זמנו של הבעש"ט. הוא מסתמך על הקדמותיהם של המו"ל וצאצאיו של המחבר לספרו מרכבת המשנה שנדפס, לפי מרגליות, בלבוב בשנת תרנ"ה. אני לא ראיתי את הספר הזה, אבל אני מניח שמרגליות הביא במאמרו מה שאפשר להביא משם כדי להראות ש"ר' אדם ידוע עד היום בחוגי החסידים במקום ערש החסידות". ומה שהביא דיו להראות שאין להשערותו כל יסוד.

א. בספר מרכבת המשנה לא נאמר בשום רמז שזהו ר' אדם של סיפורי החסידים בשבחי הבעש"ט, וברור שלא היתה כל מסורת בעניין זה וכל הדבר נושא עליו סימנים של המצאה חדישה ביותר. המו"ל מספר רק "שמעתי כי הגדולים אשר בדורו קראו בשמו ר' אד"ם" – הגדולים אשר בדורו, דהיינו לא החסידים! ובאמת אף אחד מיודעי מסורת החסידים במקום ערישתה ששאלתי בעניין זה לא שמע מימיו שמדברים על ר' אד"ם זה כעל ר' אדם בעל שם.

ב. בשעה שכל הנתונים הזמניים על ר' אדם בעל שם בספר שבחי הבעש"ט מתאימים לר' העשיל צורף, אין הם הולמים כלל את הרב דק"ק רוהטין. יש כאן הבדל של יותר מארבעים שנה! האגדה מספרת, שכתבי הקבלה של ר' אדם" באו אחרי מותו לידי הבעש"ט הצעיר עוד לפני "התגלותו"! והרב של רוהטין הכיר את הבעש"ט פנים אל פנים, כי הבעש"ט ביקר אותו (לפי הסיפור בספר הנ"ל) אחרי המרת הפרנקיסטים, דהיינו בשנה האחרונה של חיי הבעש"ט, כדי לבקש את ברכתו. מר מרגליות אינו אומר לנו מתי נפטר הרב הזה שרדף את הפרנקיסטים "עד שהמירו" (דהיינו בשנת תקט"ז–תקי"ט!), אבל אם המסופר עליו נכון, הרי נפטר אחרי הבעש"ט שהיה בערך בן גילו. ואין כאן כל צד שווה לאגדת ר' אדם המכוונת לחכם שנפטר בכחרותו של הבעש"ט.

ג. אין כל זכר לשמירת כתבים של הרב הזה בידי הבעש"ט, ואין כל זכר אצל מי שהוא שהרב הזה אמנם היה מקובל ושהשאייר כתבים ברזין דאורייתא ולא בנגלה בלבד.

ד. הקשר שבין ר' העשיל צורף השבתאי ובין ר' אדם של אגדת שבחי הבעש"ט

לא הומצא על ידי אלא נקבע כבר באופן ברור בתעודה שד"ר רבינוביץ
הדפיס כאן, ומר מרגליות העלים עין מזה.

יוצא שחסר לנו כל יסוד היסטורי כדי לקשר את הרב של קהילת רוהטין ור' אדם
בעל שם, בשעה שהקשר בין ר' אדם זה ובין הנביא השבתאי ר' העשיל צורף
קיים. גם הסברתי במאמרי את הטעם לשינוי השם, ואיני רואה לשנות מדעתי
שהבעתי שם.

נספחים

א. הקדמת מעתיקי ספר הצורף¹

דברי המעתיקים

בס"ד, אמר המעתיק הראשון. זה ספר הצורף הנמצא בבית אדונינו, מורינו ורבינו, הרב ריב"ש זצוקלה"ה, והיה כתוב עליו בזה הלשון. הספר הלז חברו ויסדו ה"ה החכם השלם רוח ה' דיבר בו ומלתו על לשונו כבוד שמו מו"ה העשיל צורף מק' קראקא אשר היה רוח אחרת אתו, כמאמר הכתוב לב טהור ברא לי וכו' ומן שמיא הוה דזכי לי לכמה וכמה סודות נפלאים ונוראים ומסמך סמך לפו(להו?) כמעט רובם ככולם על פ' קטנה שבתורה שהיא שמע ישראל, כאשר תראה אתה הקורא בעז"ה והמה כתב יד המחבר עצמו, כאשר תראה אתה המעיין בדף ק"ל ומתוך כותלי כתבו ידע בו כי איננו שכל אנושי. ובפרט שמבואר איך חיבור ארבעה ספרים כמות זה על פסוק שמע ישראל עד כאן לשון אשר נמצא כתוב עליו. ואביו של המחבר היה שמו ר' יוסף כמבואר דף ת' ברשימה המתחלת תשלט בסוף הרשימה. ושם מבואר שנצנצה בו נשמת משיח. וכמו שסיפר לי הרבני מו"ה שבתי מראשקוב זללה"ה בשם ריב"ש, ואמר לי בזה הלשון: באשר שבשנת ת"ח היה עת רצון קול ה' יחולל אילות להוליד נשמת משיח. וכאשר היה בעז"ה קיטרוג ר"ל קיבל אותה הרב המחבר וחיבר כמה ספרים ע"י מעשה התשובה שהיה בידו בעת. ועיין בדף ל"א שכתב המחבר וכן היה בזמנינו ודף (?) אפשר כיון לזה. וספר זה הוא חלק רביעי, כמו שכתב המחבר בספר זה כמה פעמים. והמחבר היה צורף כמו שכתב בדף ת"ט עיין שם. וסיפר לי מו"ר ר' שבתי שהיה בדעת הריב"ש להעתיקו. ונתן לו להעתיקו ולא גרמה הזמן עד שנתבקש הרב ריב"ש בישיבה של מעלה ובא בן הרב ר' צבי הירש זללה"ה ולקח מביתו הספר הזה עד שנתגלגל הדבר לעת ובא הספר הזה ליד בן ר' צבי הירש ה"ה החכם מו"ה אהרן נ"י והסכים בדעתו לדעת רבי ומורי ישע"י הלוי אשר היה מ"מ בק' דינאוויץ להעתיק את הספר הזה בראות את יקר הספר הזה אשר הולך לאיבוד כי הדפין הולכין למחוק. והנה קמתי אני הצעיר אשר מתאבק תחת רגלי הצדיקים, וציוה לי הרב מו"ר הרב ר' ישע"י להעתיקו וגם בכתב שלח לי, וכה כתבו ואעתיק אותו אות באות. הנה אחדש"ט מודיע שהיית

1 >תעודה זו נתפרסמה בידי זאב רבינוביץ במאמרו "מן הגניזה הסטולינאית", ציון ה (ת"ש).
עמ' 128-131.<

בק' קאסניטין (קונסטאנטין) וראיתי ספר הצורף אצל התורני מו"ה אהרן נכד הבעש"ט ודברתי אדות הספר הלז שיהי' מועתק ויתגלה הספר הלז לאור עולם והזכרתי את רפ"מ שם שיוכל רפ"מ להעתיקו והסכימו וקבלו עליהם שיהיה רפ"מ אצל אחד מאוכלי שולחני הן בחול והן בשבת. כי האיש הנ"ל קיבל על עצמו בפני בחשק ובאהבה רבה. וייחדו חדר מיוחד לכתובה וכן אם רצונו הטוב ליסע לשם מה טוב ומה נעים. ע"כ תורף האגרת של מו"ר הרב המגיד מו"ה ישעי' הלוי. ובאשר שכמה שנים מימות ר' שבתי מראשקוב הייתי חושב תמיד איך יבוא לידי ואקיימנה ואעתיק אות באות כמו שעשיתי עתה. ובאשר שראיתי את הספר והנה הוא מראה מקום מדף לדף ואמרתי בלבי ארשום כל דף ודף. אך ורק שרבו כמו שרבו הכתב שעל הגליון וא"א להעתיק דף על דף ממש ועשיתי ברצוני והבאתי כל ההגהות אשר היו בגליון בתוך הדף. אך זאת עשיתי בכל גליון וגליון רשמתי אותו בשני חצאי לבנה כזה (מראשיתו וכזה) מאחריתו ובאשר שמצאתי עוד כתב אחר על הגליון ורשמתי אותו ברשימה זו בתוך זו מראשיתו כזה [ומאחריתו כזה] כדי להודיע שהוא כתב אחר. ואח"כ מצאתי שהכתב ההוא הוא כתב בן המחבר כמו שמבואר בדף ר"ל ע"א יע"ש. והכתב הזה היה ישן נושן עד שהולך למחוק. ומן שמיא הוא דזכי לי להיות מעתיקו וב"ה שלא עזב חסדו מאתי ומעם הרב בעל המחבר שנתן לי כח וראי' טובה להעתיקו. וחסדי ה' אזכיר ותהלתו אספר שנתן לי רשות לראות במקום שאין בני אדם רואין כי נמחק הכתב מרוב ימים ושנים. וגם הכתב הי' קטן מאוד ובלתי ע"ה (עזרת השם) לא הי' להעתיקו. רק השם הי' עמי ועזר לי. ועל הטוב יזכר שם החכם ר' אהרן נכד הבעש"ט ששאל לי הספר לביתי כי בראותי כי גדלה העבודה ולא ליום היא המלאכה, לכן הוכרחתי לשאול הספר לביתי מכוח צוק העתים שלא יכולתי לישב חוץ לביתי כי אם אין קמח אין תורה. וב"ה שעזרני עד כה להעתיקו וזכות בעל המחבר וזכות הרב ריב"ש וזכות כל הצדיקים אשר הי' רצונם להעתיק הספר הלז יעמוד לי שאהי' מהעובדים את השם באהבה כיראה כרצון השם. כ"ד המעתיק הראשון יהושע במה"ו אהרן מדינאוויץ מתגורר בק' דינאוויץ.

והיות כי הספר הלז הי' ג"כ בבית גנזי רבינו הקדוש איש אלקים הרב המגיד זצוקללה"ה מטשארנבל אשר נשאר לו לברכה מאביו הצדיק ברציו"פ (?) (בוצו"פ—בוצינא ופרישא)² שהעתיקו מגוף הספר שמצא כתוב בבית הצדיק הרב רי"ה (ישעיה הלוי) מדינאוויץ, ואחרי הולקח (הלקח) ארון ה' מאתנו נתחלק לבניו בני אל חי לשלושה מהם עפ"י הגורל, כי הי' מכורך בג' חלקים, וחלק האמצעי כנגד הראשון והאחרון. ותנאי היה ביניהם שכל אחד מהבנים שירצה להעתיקו לעצמו ונתנו לו כולם להעתיקה. וראשון הוא לכם לפתוח בהעתיקה הרב המפורסם מו"ה אהרן שליט"א בן רבינו הנ"ל ע"י הכותב מרדכי בן רבקה מקאוולי. ואחריו יאיר נתיב יישר לכת אחיו ר"מ (ר' משה) ישמח משה במתנת חלקו אשר עלה

2 >ראה במאמרו של שלום לעיל, הערה 8, שתיקן: בדצו"פ – בוצינא דנהורא צדיקא ופרישא.<

עליו הגורל חבל בנעימים וזכה בגורל בחלק האמצעי מגנזי אביו ז"ל ומחובר לטהור טהור גברא זה משה האיש להעתיק לעצמו גם החלק הראשון והאחרון ג"כ ע"י הכותב הנ"ל וטובים השנים מן האחד להעתיקם גם יחד לזה ולזה. ועתה נתעורר שלישי בקודש קרוב הבנים ה"ה הרב מו"ר אהרן מקארלין ונפשו איוותה להעתיק לעצמו הספר הלז ג"כ ע"י הכותב (הכותב) הנ"ל ועל כי שארם ובשרם הוא נתמלא רצונו הטוב ברשיון להיות הספר הקדוש הזה בבית גנזיו מצוי ע"י הכותב ההוא המתגורר פה בטשארנאביל. ויען כי החלק האמצעי כפי שנתחלק בגורל בין האחים צי"ע (צדקתם יגן עלינו <צדיקים יסודי עולם>) יש בו דפין יותר מהחלקים בכפלים כאשר עוביו נראה לעינים, וכי קשה הוא לנטילת ידים לכן חלקו הכותב לשנים. בספרו של הרב המפורסם מוהר"א מכבר וגם עתה זה פעמיים. ונראין כולם זו"ז כמעט בשוה וככה למראה עינים נאווה ויאמרו הכל יישר חילא לפעלא טבא, אשר כולם ישתוו כמעט במראה וקומה, ובין כולם תורת ה' תמימה כי כולם תלוין זה בזה. ובזכות המחבר נזכה במהרה לומר הנה אלקינו זה, והמעייין יתהלך במישרים ולאחד יחבר הדברים.

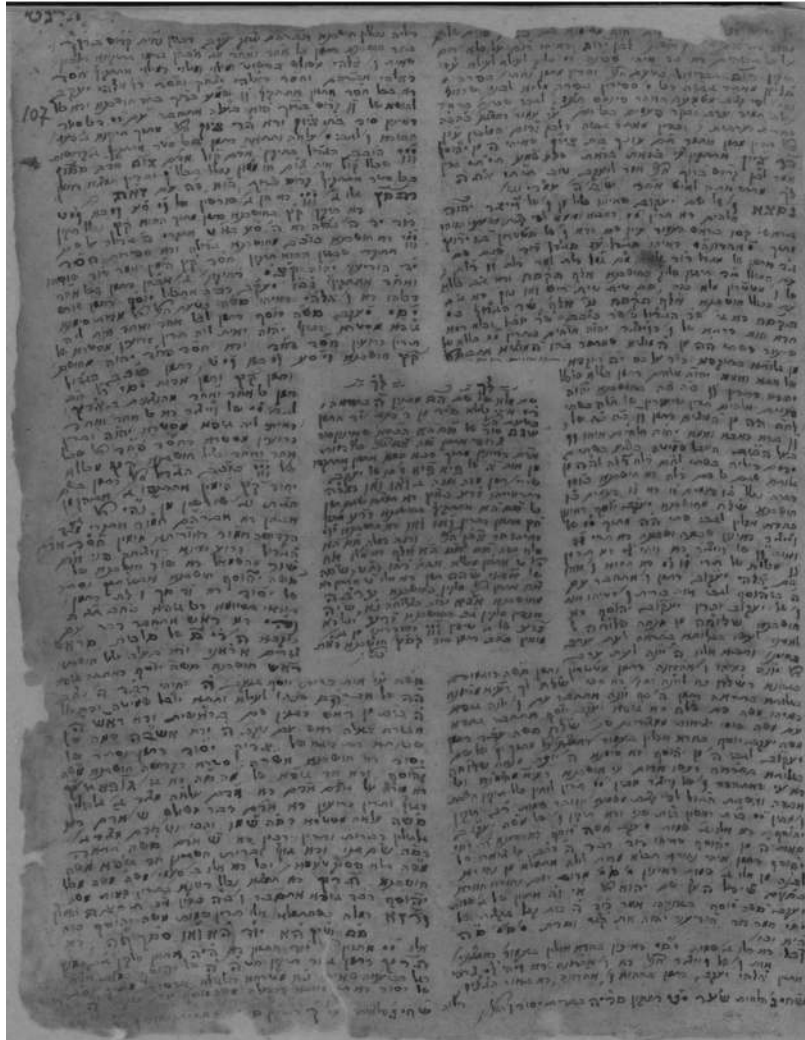
העתק מגוף ספר הצורף

ששים (ששים בכאן החילותי לכתב אחר י"ב שנה מן דו"ר ודו"ר ואחר י"ב ימים עיני דילי מן יום ה' בז' ניסן תל"ד עד יום ב' ח' אייר תל"ד כידוע לי יה"ר שיחשוב קב"ה י"ב ימים ל"ב שנה שלימתא של וו' שנה להשלים וו' מדה של קב"ה בשחרית עם וו' מדה של קב"ה דערבית שכל וו' דא סוד דור ודור ששים ושש שיתעורר קב"ה בעלמא לאות וו' של וזכרתי את בריתי יעקב כידוע לי וביום ח' אייר הנ"ל החילותי לכתוב... ודוק)

רסד ע"ב ישועתך... בכור יהושע העשיל בכור שור שנוולד ביום ו' וו' ימים לחדש אייר שנת שצ"ג לפ"ק.

אמר המעתיק הראשון עד כאן נמצא כתיבת יד המחבר ה"ה הגאון מו"ה יהושע העשיל במהו' יוסף מק' קראקא והעתקנו כמו שמצאתי וכמו שהקדמתי בתחילות כתיבות הספר. ע"כ נגמר העתקה זו היא ההעתקה שניה ביום ה' פ' ראה כ"ח לחודש מנחם אב דהאי שתא תקמ"ב לפ"ק ע"י הק' יהושע במהור"ר אהרן נ"י מזויאניץ מתגורר בק"ק דינאוויץ.

ועתה אני הכותב מרדכי בן רבקה אומר הנני לזמר בשבחין לאל הגומר עלי להעתיק זה חלק רביעי והוא חלק האחרון מספר הצורף הלזה לסימו עזרני ואקוה לאל אשר ירוממני וישוב ירחמני ובמהרה יושיענו, וזכות המחבר עלינו יופיע ויוגבר למען לא יחסר לנו שום דבר וכי הספר הזה מרוב גודלו ועוביו נחלק לארבעה חלקים, וזכות המחבר לנצח לנו יקום, להיות בספרי צדיקים אשר לזכרון בספר המה חקוקים, גם אנחנו וצאצאינו וצאצאי נהיה מעובדי השם שומרי מצות וחקוקים וכו' ית' להיות דבוקים.

עמוד מתוך ספר הצורף, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים,
Ms. Heb. 38°465

ב. מעשה בר' אפרים זלמן מרגליות וספר הצורף: רשימה מגנזי יוסף פרל¹

זה שנים כבירים, בעוד הרב הגאון המפורסם מה' אפרים זלמן מרגלית מבראד צעיר לימים, שם הגאון הזה את לבו לדרוש בחכמת הקבלה. ויהי היום ויבוא ר' מרדכי וואגמייסטער אל הקלויז אשר בעיר ההוא, וימצא שם את הגאון הנ"ל עוסק ומתיגע בספר קבלה אחד, ויאמר אליו לאמור: מתוך יגיעתך אנכי רואה, כי כבד עליך הלימוד הזה וכי נשגב ממך, לכן שמע נא אל אשר אומר אליך. הנה יש לי על עליית גגי (אויף דעם בוידעם) ספר קבלה אחד, כתב יד מכונה בשם צורף על שם ר' הירש צורף מחברו והוא פירוש על פרשת קריאת שמע. והספר הזה ירש אבי מאבי זקני המפורסם ר' נפתלי ר' לויס ומכורך בשלשה כרכים אשר כל אחד מהם הוא בערך עביו כמו הספר שפתי כהן דפוס פיורדא; והנה אם יש את נפשך להגות בו, ואשאלו לך, אולי יהיה לך לעינים. וייטב הדבר בעיני הגאון, ויביא אליו ר' מרדכי חלק אחד מספר הצורף הנ"ל אל הקלויז. ויקרא בו הגאון בשקידה רבה, אולם לא יכול להבין דברי המחבר כל עיקר ויגשש בו כעור באפילה, אך בכל זאת לא עמד מהגות בו כפי כחו. ויהי בימים אחדים ותאורנה עיניו, וימצא שמחבר ספר הצורף היה מהכת שבתי צבי שר"י, כראות הגאון זאת חרה אפו, ויקח את הספר ושליכהו אל תוך סיר הרחץ (פאמיניצע) אשר עמד בקלויז. וישתוממו כל אנשי הקלויז בראותם וירע בעיניהם את אשר עשה. ויעל הגאון את הספר מתוך סיר הרחץ ויראם את אשר מצא בו וחמתם שככה. ויהי כי ארכו הימים, ויבוא איש אחד מעיר בארדיטשוב וחלק אחד מספר הצורף בידו. – אמר הכותב: החלק הזה לא ראה עוד הגאון, כי החלק אשר השאלו ר' מרדכי הנ"ל חלק אחר היה. – ויהלל האיש ההוא את הספר הזה לכל מכיריו. וישאלו אותו לאמור: הגד נא לנו איך בא הספר הזה לידיך? ויספר להם כדברים האלה:

בהיותי בעיר בארדיטשוב הביא ר' יהושוע דיין אחד דק' דינעוויץ הנודע לסופר מהיר, את ספר הצורף אל רבינו מה' יצחק לוי רב מבארדיטשוב, ויאמר אליו לאמור: הנה הספר הזה העתקתי בידי מכתב יד שהיה בידי הבעשט (א) ואשר הבעשט היה אומר עליו תמיד שעל ידו יוכל לבנות

1 >תעודה זו נתפרסמה בידי רבינוביץ, על ספר הצורף, עמ' 80–84. הנוסח תוקן בכמה מקומות על פי התעודה המקורית המצויה ברשותו של דוד אסף.<

עולמות; עכשיו כיון שירדתי מנכסי ויש לי בתולה ראויה להנשא, מוכרח אנכי למכרו, ועתה אם נפשך אל כתב יד הזה, קנה לך אותו בכך וכך. ויען אותו הרב: דע כי נכספה וגם כלתה נפשי לספרך זה, ואף גם זאת ידעתי כי לא הגדלת מקחו יותר מדאי; אך ידי איננה משגת לתת לך בעדו את המחיר אשר נקבת עלי, כי רב הוא ממני. אולם זאת אעשה, אדבר עם האנשים הסרים למשמעתי, אולי יואיל אחד מהם לקנותו בעדי. ואקנה אנכי את הספר הזה בעד רבינו, ואשאל לי החלק הזה, ושנים הנשארים השארתי בידו.

והנה בעת שהביא האיש הנ"ל את הספר מבארדיטשוב אל עיר בראד, היה הרב החריף מה' אהרן פרענקל יוצא ונכנס בבית הגאון ר' זלמן. ויהי כשמוע ר' זלמן את שם הספר המובא, ויזכור אותו ואת אשר עשה עמו בהגותו בו בהקלויז, ויספר להרב מה' אהרון הנ"ל את כל אשר קרהו בהספר הנ"ל וכי השליך אותו לסיר הרחץ על אשר מצא בו דברי מינות ורמזים על שבתי צבי שר"י. כשמוע הרב ר' אהרון זאת, ותבער אש התשוקה בלבבו לראות גם הוא את הספר. וילך אל בעל הספר, ויבקש ממנו להשאילו לו, וימאן האיש לתת שאלתו, ויעש הרב ר' אהרון בערמה, וישאל את הספר שלא מדעת בעליו ויביאהו אל הגאון מה' זלמן נ"י. ומרוב חשקם להגות בו, הסירו שינה מעיניהם וידרשו בו שלשה לילות רצופים, וימצאו שכל הרמזים הנמצאים בספר הזה מורים על המספר (ב) ויפלא להם הדבר. אך פתאום נפקחו עיני הגאון ר' זלמן ויודע לו שהמספר הזה רומז על שנת ה'לדת שבתי צבי שר"י, כי² למנין הנוצרים נולד שבתי צבי. וכיון שנתגלה להם ההקדמה הזאת, מיד התחילו להבין תוכן הספר באר היטב, וחדרו במשכיות גמטריאותיו ובלשון נוטריקון שלו, ונתברר להם כי קוטב כל הספר כולו לתת מופתים על שבתי צבי שר"י. ויהי בהגותם בו הלוח וקגה, וישתומם הגאון מה' זלמן נ"י על דרוש אחד אשר מצא בו, כי זכר שראה אותו הדרוש ממש בספר לקוטי אמרים מר בער מעזריטשער, תלמיד מובהק של הבעשט, ויקחו את ספר לקוטי אמרים לראות מה זאת, וימצאו שממש כל דרשות הספר לקוטי אמרים נלקחו מספר הצורף אות באות. ויבהלו מאד, אולם הסתירו הדבר, כי יראו לנפשם מפני חמת הבעשטנים. וטרם השיב הרב ר' אהרון את הספר לבעליו, כתב ר' זלמן על דף חלק אשר היה בסוף הספר כדברים האלה: "היות שנשמע מפי ר' יהושוע דיין דק' דינעוויץ שהכתב יד הזה נעתק מכתבים שהיו ביד הבעשט, ושהבעשט אמר עליו שעל ידו יוכל לבנות עולמות, הנה הא דר' יהושוע בדותא הוא, כי מחבר הספר הזה היה מכת שבתי צבי שר"י וכו'". ויהי אחרי אשר השיב ר' אהרון את הספר להאיש אשר בא מבארדיטשוב, וירא את אשר נכתב בסוף הספר, ויכיר את כתב יד הגאון ויפער פיו עליו לאמור: מי איפא הוא כי ערב את לבו להוציא דבה על הספר הזה? הלא אזני שמעו מפי מורנו ורבנו מה' יצחק לוי הקדוש, איך

הפליא בשבח הספר הזה ומחברו. ויעש המעשה הזה רושם באנשי בראד. ויהי בימים אחרים, וינדע לר' יצחק לוי אשר דבר ואשר כתב הגאון ר' זלמן על ספר הצורף. ויקצוף מאד עליו ועל ר' אהרון וחמתו בערה בס. השמועה באה באזני הגאון ר' זלמן ותלמידו, ויכתוב ר' אהרון אגרת לר' יצחק לוי להתנצל על אשר עשה. והגאון ר' זלמן כתב אליו לאמר:

הנה אנכי ראיתי מתוך ספר הצורף שמחברו היה מכת שבתי צבי שר"י, לכן גזרתי אומר, שאין ממש בעדותו של ר' יהושע מק' דינעוין שהעיד לפניך שהיה ביד הבעשט בכדי להגן על כבודו של הבעשט. ועתה ששמעתי תלונותיך עלי על שנתתי דופי בספר הנ"ל, הרי שברור לפניך שהיה ביד הבעשט, ומחמת זה דנת להיפך והכשרת הספר ולא עוד אלא שהרבית בשבחו עד למאוד, לכן אמרתי שאדוני ישלח לי כל שלשת חלקי הספר ואנכי אשלחם על ידי הסוחרים ההולכים לעיר לייפציג ליד הגאון החסיד מה' פנחס אב"ד דק' פראנקפורקט דמיין. והיה אם יאמר הרב הזה שכשר הספר בעיניו וכי שגיתי אזי יצא הספר לאור על ידי הדפוס, ואנכי הנני מוכן ומזומן ללכת על קבר ר' הירש צורף מחברו לבקש ממנו מחילה; ואם לאו, דהיינו שהרב הגאון מה' פנחס הנ"ל יסכים לדעתי שמחבר ספר הצורף היה מכת שבתי צבי, אז ידע כל ישראל שהאמת אתי, ואת נפשי ונפש ישראל הצלתי.

כאשר קבל ר' יצחק לוי את האגרת הזאת עשה את עצמו כלא יודע ולא השיב את הגאון מה' זלמן דבר. – המעשה הזה סיפר ר' אהרון פרענקיל בעצמו לפני ר' משה פריהלונג, ר' יצחק מיכל מאנס ור' בצלאל שטערן אות באות כמו שהוא כתוב כאן.

(א) יתכן מאד, שספר הצורף בא ליד הבעשט מאחד הנשאים מכת הש"ץ אשר פסקה בימיו, והם הם הכתבים שהבעשטנים מעריצים ומקדישים בספרי פיגול ובשיחות חולין שלהם. ויען שהבעשט היה איש לא אמון בו משולל מחכמה ותורה ולא היה בו לא מקרא ולא משנה ולא גמרא, כאשר גם ספרי הבעשטנים מעידין עליו כן, ואך היה לו הכשרה ותכונה לקבל חכמה ומדע, כאשר יעידו זאת מעשי תעתועים שלו, לכן לא יכול להבדיל בין קודש לחול, וכאשר בא לידו ספר הצורף, שמלא סודות קבלה ככל שאר ספרי כת שבתי צבי, חשב בסכלותו שכל מה שכתב בספר הצורף הוא עיקר התורה והיה בעיניו מעשה בראשית ומעשה מרכבה, עד שאמר עליו שעל ידו יוכל לבנות עולמות. ויען שיקר בעיניו כל כך, לכן לא מסרו לשום אדם אלא לתלמידיו בלבד, אשר הגדול שבהם היה ר' בער ממעזריטש והוא העתיק הרבה מספר הצורף אות באות בספרו לקוטי אמרים והוסיף מדיליה מבעין תורת הצורף. ובעקבות ר' בער [מ]מעזריטש הלכו שאר ראשי הבעשטנים, ומכאן נשתלשלה תורת הבעשטנים החדשה, אשר לא שערו אבותינו ע"ה.

ולא עוד אלא שבלי שום ספק גם מנהגי ואמונות הבעשטנים, כגון דביקות, התלהבות, הרחקות העצבות, הזמירות והרקודים והכאות כף שלהם, הנודעים לנו ממנהגי כת ש"ץ נמשך לו להבעשט מספר הצורף והוא קבען להנכרכים אליו, אשר לא ידעו מקור משחת של המנהגים והחוקים האלו וקבלו אותם כמו הלכה למשה מסיני להבדיל. – מי יתן יקרה ד' לידינו את ספר הצורף להראות זאת לעין כל ע"י מופתים חזקים.

(ב) לא זכרנו את המספר בצמצום, לכך השארנו מקומו חלק.

נספח ביבליוגרפי (א)¹

יהודה ליבס

שלום כתב את הערך על ר' העשיל צורף באנציקלופדיה העברית ובאנציקלופדיה יודאיקה.² כן האריך לתאר את דמותו של נביא שבתאי זה במאמרו "התנועה השבתאית בפולין".³ חלק ניכר מספרו הקבלי של צורף (ככל הנראה אוטוגרף) מצוי במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (Heb. 8° 465), ותואר על ידי שלום בספרו כתבי יד בקבלה;⁴ אז עדיין לא ידע שלום מיהו מחבר כתב היד, וזיהוי זה נוסף אחר כך, כשראה שר' העשיל רומז שם בגימטריות על עצמו ועל שבתאי צבי.⁵ תיאורים שבתאיים על ר' העשיל צורף וכתביו וחילופי איגרות עמו פרסם מאיר בניהו.⁶

לשאלת ר' אדם בעל שם. המקור בידיש של אגדת ר' אדם בעל שם, ששלום רומז עליו בתוספתו דלעיל, פורסם ונחקר על ידי חנא שמרוק, שהראה ברור איך השתמש בעל שבחי הבעש"ט בספר יידיש זה.⁷ אמנם עניין הכתבים שהסתיר ר' אדם הוא כולו תוספת של בעל שבחי הבעש"ט, ואפשר עדיין לטעון, כפי

- 1 ראה אור לראשונה כנספח להדפסה קודמת של המאמר: מחקרי שבתאות, עמ' 597–599, והובא כאן בשינויים קלים.
- 2 "צורף יהושע העשיל", האנציקלופדיה העברית, כרך כח, עמ' 579–580; Zoref, Joshua ; 580–579 "צורף יהושע העשיל", *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1972, 16, pp. 1222–1224. הערך ביודאיקה נכלל גם בספרו *Kabbalah*, ירושלים 1974, עמ' 452–453.
- 3 נדפס לראשונה בקובץ בית ישראל בפולין, ב, ירושלים תשי"ד, וצורף מתואר שם בעמ' 48–53. נוסח מורחב של מאמר זה התפרסם אצל שלום מחקרים ומקורות, עמ' 84–93. פרק זה נתפרסם קודם לכן בעיתון הארץ, 22 בדצמבר 1944, תחת הכותרת "דמות 'בעל שם' שבתאי".
- 4 ירושלים תר"ץ, עמ' 157–158.
- 5 מחקרים ומקורות, עמ' 92, הערה 65, ושם נזכרו גם כתבי יד אחרים של ספרי העשיל צורף.
- 6 התנועה השבתאית ביוון, ירושלים תשל"ג, עמ' תק–תקי, תקטז–תקכג. וראה דבריו שם, עמ' תסא–תעג ועוד. וראה עוד במאמרו של שלום, "אגרת מאת ר' חיים מלאך", מחקרי שבתאות, עמ' 582–583.
- 7 "הסיפורים על ר' אדם בעל שם וגלגוליהם בנוסחאות ספר שבחי הבעש"ט", ציון כח (תשכ"ג), עמ' 86–105. מאמר זה עודכן ונכלל גם בספרו של שמרוק, ספרות יידיש בפולין, ירושלים תשמ"א, עמ' 119–146.

שעשה שלום בתוספת למאמרו, שהחסידיים הסוו את עניין העשיל צורך בדרך של צירוף העניין לאגדה הידועה על ר' אדם. שמרוק פקפק בכך בנימוק ש"כעת, מי שרוצה אפוא לקיים זיהוי זה של ר' אדם לר' העשיל צורך חייב להניח, שכל הסיפורים על ר' אדם ב'שבחי הבעש"ט' שימשו מלכתחילה הסתרה ביודעים לדמותו של ר' העשיל צורך. עשייה כזו ביודעים במוטיבים הגיוגרפיים אינה מצויה כלל וכלל בסוג ספרותי תמים זה, שמגמתו להרבות בגילויים, בהתייחסויות מופלאות ובסיפורים על יכולת מאגית ולא לשמש מקור לזיהויים נסתרים".⁸ גם יוסף דן נטה לדעת שמרוק, אך לא הוציא מכלל האפשר את דעתו של שלום.⁹ אברהם רובינשטיין נדרש גם הוא לסוגיה זו. דעתו שונה משל שמרוק בנקודה האחרונה: "לדעתי גילוי המקור של סיפור המעשה על ר' אדם בעל שם, לא זו בלבד שאינו מחליש את סברת הפרופ' שלום, אלא אף מאושש אותה. ניתן לומר שמתוך המגמה להסוות את מקורם האמיתי של הכתבים שמהם למד הבעש"ט וההולכים בעקבותיו ושנתגלו באורח מפתיע כבעלי אופי שבתאי נתלו רוקמי האגדות ומלקטי הסיפורים ההגיוגרפיים על הבעש"ט בסיפור קיים והבליעו אותו בתוך סיפוריהם הם".¹⁰ אך עם זאת אין רובינשטיין מקבל את סברת שלום, מפני שהסיפור על ר' אדם מובא בספר שבחי הבעש"ט מפי ר' שמשון מראשקוב, וזה לא יכול היה למסור עדותו אחרי שנת תק"ם, שעלה בה לארץ ישראל, והרי הגילוי על שבתאותו של ספר הצורך שבידי החסידיים אירע בשנים האחרונות של המאה השמונה עשרה, כלומר, אחרי שנמסרה העדות.

יהושע מונדשיין בהקדמתו להוצאה הפקסימילית של כתב יד שבחי הבעש"ט דחה ראייה זו של רובינשטיין, באמרו: א. אותם חסידיים אשר לשם "הכשרת" הכתבים נקל היה להם ליצור אגדות, אישים ומאורעות, מדוע אין הם יכולים – לשם טשטוש המציאות – לתלות את הסיפור שבדו מלבם בר' אברהם שמשון מראשקוב שעלה לארץ ישראל כחמש עשרה שנה לפני "חשיפתו של ספר הצורך כספר שבתאי", ובכך יפילו בפח את החוקרים שינסו לעלות על עקבות האמת? ; ב. בהערה 35 מביא רובינשטיין משבחי הבעש"ט כי בשנת תק"כ בא ר' שמשון מארץ ישראל לביקור בחו"ל. ואם מצינו שביקר בחו"ל פעם אחת, אולי שב וביקר שם בשנים העוקבות, ומשנת תקנ"ה (שנת הפולמוס) עד פטירתו בשנת תקנ"ט, היה סיפק בידו לבקר בחו"ל, לרקום את סיפור ההסוואה ו"לארגן" את השתלתו בספר ה"שבחים".¹¹

אבל בכל זאת מונדשיין מתנגד בתוקף לדעתו של שלום ולזיהוי ר' אדם עם

8 ספרות יידיש בפולין, שם, עמ' 138.

9 הסיפור החסידי, ירושלים תשל"ה, עמ' 81–83.

10 "על רבו של הבעש"ט ועל הכתבים שמהם למד הבעש"ט", תרביץ מח (תשל"ט), עמ'

158–146, הציטוט מעמ' 156.

11 שבחי הבעש"ט (מונדשיין), עמ' 64.

ר' העשיל. טענתו העיקרית היא דבריו של שמרוק, שמונדשיין מביאם בנוסח אחר.¹²

להפרכת דעתו של שלום בדבר השפעת מעשה ר' העשיל צורף על עניין כתבי ר' אדם בעל שם שבספר שבחי הבעש"ט נזקק מונדשיין, נוסף על טענתו של שמרוק, לגודש רב של חרפות וגידופים כלפי שלום ודבריו, המאשימים את שלום בלא כל יסוד בתרמית והיתממות. בניינו של מונדשיין תלוי בשערה,¹³ אך אין ביכולתו להפריך את העיקר, שבמקביל לסיפור על כתבי ר' אדם בעל שם, ששימשו יסוד לתורת הבעש"ט לפי ספר שבחי הבעש"ט, נתגלו שתי עדויות, אחת ממחנה החסידים ואחת ממחנה המתנגדים, שלפיהן עסק הבעש"ט בספר הצורף, ולפי אחת העדויות (זו של המתנגדים) אף אמר שבעזרתו יוכל לברוא עולמות, ולפי אותה עדות ספר ליקוטי אמרים של המגיד ממזריטש בנוי על ספר זה. ומן הראוי להדגיש, שאף אם לא שימשו שתי עדויות אלו מקור לספר שבחי הבעש"ט, מכל מקום יש בהן הוכחה גמורה לעיסוקו של הבעש"ט בספר הצורף. ממשימות המחקר הבאות יהיה לבדוק את הקטעים שבידינו מכתבי ר' העשיל צורף ולהשוות אלמנטים אחדים שבהם לתורתו של הבעש"ט. אין די בדוגמאות המעטות שהביא שלום מכתבי ר' העשיל, שעיקר עניינם הוא זהותו של המחבר, ואין לראות כמובן בהתרשמותו, ש"אצל ר' השיל הכול גימטריאות ונוטריקון ורזין מהסוג הבלתי מובן ביותר",¹⁴ מחקר של כתב יד זה. בוודאי אין למצוא מחקר כזה בהערות הכללית של מונדשיין, שאינו מסתיר את מגמתו להרחיק את החסידות מהשפעת השבתאות.¹⁵ דברי שלום אלה באו בוודאי כדי לעודד את המחקר ולא להשתיקו, שהרי שלום ידוע כמי שהקדיש את חייו לפענוחם של "רזין דרזין מהסוג הבלתי מובן ביותר". כתב היד של ספר הצורף שבידנו, אף שאינו שלם, מכיל מאות עמודים הכתובים בכתיבה צפופה וקשים אכן להבנה, וכל קביעה

12 אמנם בנקודות אחדות הוא חולק על שמרוק, ועל חוקרים אחרים, ובעיקר בשאלת היחס בין הנוסח העברי של שבחי הבעש"ט לבין התרגום לידיש של ספר זה (שבחי הבעש"ט, [מונדשיין], עמ' 22–52). מונדשיין סובר שלפני מתרגם הנוסח בידיש לא היה נוסח אחר של הספר כדעת שמרוק ואברהם יערי. אמנם הוא סותר בעצמו את דעתו זו, בכך שבנספח לספרו, בעמ' 279, הוא רואה צורך לפרסם קטע שתרגם משבחי הבעש"ט בידיש, "בגלל הפרטים שנתווספו או שנשתנו בו". זאת נוסף על הקטעים שאין להם מקבילה כלל בנוסח העברי, ואת מציאותם בנוסח בידיש הוא מיישב בדוחק רב עם סברתו, וטוען (בעמ' 45) שהמתרגם הוסיפם מדעתו "מפי השמועה", ולא חש למצוין במפורש בשער הספר המתורגם. עוד חולק מונדשיין על כל החוקרים הנ"ל שציינו שבנוסח בידיש מודגש יותר אופיו המאגי של ר' אדם מאשר בנוסח העברי. לשם כך הוא טוען (עמ' 66) ש"הפעולות והמופתים" שלמד הבעש"ט מכתבי ר' אדם, לפי הנוסח בידיש של שבחי הבעש"ט, "ניתנים להתפרש גם שלא באופן מאגי. וכל השומע יצחק.

13 ראה "חדשות לעניין הבעש"ט ושבתי צבי", בספרי סוד האמונה השבתאית, עמ' 262–265.

14 מחקרים ומקורות, עמ' 92.

15 שבחי הבעש"ט (מונדשיין), עמ' 62.

רצינית בענייני דורשת מחקר מקיף. בעיון ראשוני בכתבים אלה נוכחתי לדעת שאותם "רזין דרזין" הם מלאים עניין, ויש יסוד לתקווה שעיונים נוספים יניבו תובנות ספציפיות יותר (לאחרונה גיליתי שבכתבים אלה עשה שימוש אינטנסיבי ביותר דווקא ר' מנחם מנדל משקלוב, תלמיד הגאון מווילנא).¹⁶ ובאשר לדרך היוצרות אגדת ר' אדם בעל שם בספר שבחי הבעש"ט, הרי זו קשורה לבעיה הבלתי פתורה עדיין של מקורו והשתלשלותו של ספר שבחי הבעש"ט כולו.

16 יהודה ליבס, "נבואתו של השבתאי ר' העשיל צורף מווילנא בכתבי ר' מנחם מנדל משקלוב תלמיד הגאון מווילנא ומייסד היישוב האשכנזי בירושלים", קבלה יז (תשס"ח), עמ' 168–107.

נספח ביבליוגרפי (ב)

דוד אסף

כמה סוגיות נתערבבו בפולמוס שעורר גרשם שלום בשאלת טיבו של ספר הצורף וזיקתו של מחברו, ר' העשיל צורף, לסיפורי הנפלאות על ר' אדם בעל שם, שנדפסו בפתיחת ספר שבחי הבעש"ט:

1. האם הבעש"ט וחסידים אחרים הגו ועסקו בספר הצורף והחשיבוהו עד שנתקדש במסורת החסידית? התשובה לכך היא כנראה חיובית.¹
2. האם יש קשר בין דמותו של "אדם בעל שם" ואותם "כתבים" שהוריש לבעש"ט לבין ספר הצורף ודמותו ההיסטורית של מחברו ר' העשיל? התשובה לכך היא כנראה שלילית.
3. מהו הנוסח המקורי שבו נכתב ספר שבחי הבעש"ט (עברית או יידיש), ומהו היחס בין מקור לתרגום? התשובה לשאלה זו, עם כל חשיבותה לעניינים רבים אחרים, טרם הוכרעה, ועל כל פנים היא אינה מעלה או מורידה לגבי שתי קודמותיה.²

מאמרו של שלום בא, בראש ובראשונה, לענות על השאלה השנייה: לחשוף, בהשערה מבריקה, את זהותו של אדם בעל שם ולטעון כי אינו אלא הסוואה מתוחכמת לנביא השבתאי ר' העשיל צורף מווילנה. אך דומה כי לאחר שהתפרסם מאמרו של חנא שמרוק אין עוד אפשרות לתמוך בזיהוי זה, אף ששלום עצמו המשיך ודבק בו, גם אם מתוך ריכוך-מה של עמדתו.³ אכן, בשבחי הבעש"ט

1 נוסף על הידיעות הרבות שהביא שלום אביא טיפה משלי, וממנה עולה כי במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה ציטטו צדיקים בלי היסוס מתוך ספר הצורף. ר' אברהם דוב מאוורוץ' (בערך 1765–1840) הביא בספרו בת עין (ירושלים תר"ז, פרשת וירא, ט ע"א) גימטריה שהעתיק מכתב יד של ספר הצורף, ומן הסתם זה אותו כתב יד שהוחזק בידי צדיקי בית צ'רנוביל. ראה דוד אסף, "מוולין לצפת: דיוקנו של ר' אברהם דוב מאוורוץ' כמנהיג חסידי במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה", שלם ו (תשנ"ב), עמ' 230 הערה 25. עוד על כתב יד של ספר הצורף שהועתק בצ'רנוביל עבור האדמו"ר מקרלין, ראה אברהם אביש שור, "על ה'אוצר' שב'חצר הקודש' בסטאלין", בית אהרן וישראל סח (תשנ"ו), עמ' קמה-קמו, קמה-קנ.

2 לסיכום העמדות השונות בנושא זה ראה אטקס, בעל השם, עמ' 240–242.

3 גרשם שלום, "התנועה השבתאית בפולין", מחקרים ומקורות, עמ' 91.

נוספה הידיעה החשובה על הטמנת ה"כתבים" של אדם בעל שם במערה, אך על כך יש לומר כי העובדה הנכונה כשלעצמה, שהבעש"ט עיין בספר הצורף, כשם שעסק בספרים רבים אחרים, אין בה די כדי לקשור ספר זה דווקא אל הכתבים הגנוזים.

לסוגיית אדם בעל שם ומשמעות שילוב מסכת סיפוריו בתוך שבחי הבעש"ט נדרשו חוקרים נוספים. יעקב אלבוים, שהתעלם מהפולמוס שהוזכר לעיל, התרכז רק בהיבט האמנותי והלשוני של עיצוב הסיפור. הוא דן בנוסחים השונים של סיפור העברת ה"כתבים" וקבע, כי עיקר עניינו של המספר היה הדגשה מודעת ומכוונת של מסר אשר על פיו היורש האמתי אינו היורש הגלוי (בנו יחידו של ר' אדם), אלא דמות אנונימית ובלתי צפויה (הבעש"ט), שיש בה כל מה שיש בבנו של אדם, אך גם הרבה יותר.⁴

במאמר שהוקדש לעלייתו של ר' אלעזר רוקח מאמסטרדם לארץ ישראל בשנת 1741 – אירוע היסטורי שתועד בספר שבחי הבעש"ט – השווה ישראל ברטל בין הסיפור האנטי-חסידי על חשיפת אופיו השבתאי של ספר הצורף בידי ר' אפרים זלמן מרגליות (ששימש את שלום להוכחת טיעונו על היווצרות אגדת ר' אדם) לבין הסיפור החסידי, שהובא אף הוא בשבחי הבעש"ט, על חשיפת אופיו השבתאי של ספר חמדת ימים בידי הבעש"ט. מסתבר כי הסיפור החסידי, שלדעת ברטל חובר בשלהי המאה השמונה עשרה, "הכיר" את הסיפור האנטי-חסידי, והתפלמס עמו בגלוי ובסמוי. הגרסה החסידית נושאת אופי של סיפור "מהופך", המתמודד עם הביקורת שהופנתה כלפי החסידים על שהם מקדשים טקסטים שבתאיים. "ביקורת זאת, שיכולה להיות 'מתנגדית' או 'משכילית', נדחתה לא בדרך ה'מתחכמת' שייחס גרשם שלום לעורכי השבחים בפרשת ר' אדם בעל שם, אלא באמצעות יצירת סיפור המהפך את הטיעון האנטי-חסידי האפשרי". אין בסיפור המהופך "החלפת ידיעות וזמנים בצורה פרטנית, כמו שהציע שלום בנייתו את סיפור ר' אדם בעל שם, אלא שימוש במוטיב מרכזי, אך בכיוון פרו-חסידי". בשני הסיפורים מקדשים החסידים בתמימותם ספר שלטיבו השבתאי אין הם מודעים, אך לאחר שנחשפת האמת – "בסיפור החסידי על ידי כוחו המאגי של הבעש"ט, ובסיפור האנטי-חסידי על ידי חריצותו ולמדנותו של הגאון ר' אפרים זלמן מרגליות – הוא מושלך למקום ביזיון". ברטל גם הצביע על השימוש הפתטי שבהאשמת החסידים בשבתאות. בראשית המאה התשע עשרה איש לא חשב עוד ברצינות שהחסידות היא תנועה מינות מסוכנת. היחידים שהמשיכו לזעוק זאת היו משכילי גליציה, שביקשו להישען על אוטוריטות למדניות. מה שהטריד את בעל שבחי הבעש"ט היה ההאשמה שאבות החסידות השתמשו בבלי דעת בטקסטים שבתאיים, ואת הטענה הזאת הוא ביקש לדחות.⁵

4 יעקב אלבוים, "הבעש"ט ובנו של ר' אדם: עיון בסיפור משבחי הבעש"ט", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ב (תשמ"ב), עמ' 66–79.

5 ברטל, אלעזר מאמסטרדם, עמ' 28–29.

היבט אנקדוטלי אחר נדון בידי זאב גריס, שביקש לזהות את "יהושע בן-נון", הנזכר בסיפורי אדם בעל שם כאחת החוליות בשושלת המסירה של "הכתבים". לדעתו לא מדובר ביהושע המקראי, תלמידו ויורשו של משה, אלא במקובל צפתי בשם זה שחי במאה השש עשרה ועסק בהעתקת כתבי האר"י. באמצעות זיהוי זה, שלדעת גריס היה מוכר היטב לחסידים, נקבעה בתודעתם של חסידי הבעש"ט הזיקה הישירה בין תורתה החדשה של החסידות לבין קבלת האר"י, שאינה אלא "הכתבים" שנמסרו לבעש"ט. החסידות היא אפוא היורשת הישירה של המורשת הלוריאנית.⁶

זיהויו של גריס נדחה בידי עמנואל אטקס, שהביע ספק אם "מאן דהוא מן החסידים שהחזיקו כתבים של קבלת האר"י היה ער לחוב שהוא חב לאותו יהושע בן נון בגין תרומתו להעתקתם".⁷ אטקס מצדו סיכם מחדש את עמדתו של שלום בפרשה, הביע תמיכה בעמדתו של מונדשיין והוסיף עוד טיעון: פירושו של שלום מתעלם מהתפקיד שנועד לסיפורי ר' אדם בתיאור עיסוקו של הבעש"ט עצמו כבעל שם. אטקס חזק את דעתו של יוסף דן, שגרס אף הוא כי תפקיד הסיפורים הללו היה למלא חלל ריק בביוגרפיה של הבעש"ט, ולהציע לו "מורה" ראוי. שאלת מקור הידע האזוטרי שנחל הבעש"ט מקבלת אפוא מענה באמצעות אותם כתבים שהגיעו אליו מבעל שם מפורסם אחר שחי קודם לימיו. ממילא הפלאים שחולל ר' אדם מלמדים גם על יכולותיו של יורשו, הבעש"ט. לדעת אטקס "ברור לחלוטין שסיפורי ר' אדם הם בדיה גמורה". עם זאת אין הוא שולל את האפשרות שברשות הבעש"ט אכן היו כתבים אזוטריים, ורק מאוחר יותר, כאשר ביקשו להסביר את מקורם, נכרכו הכתבים הללו בסיפורי ר' אדם. סיפור גניזת הכתבים משקף לדעתו קו נוסף באישיותו של הבעש"ט – בעל שם הטוען לבלעדיות ומבקש לשמור את סודות המקצוע לעצמו.⁸

משה רוסמן התייחס גם הוא לפרשה זו בספרו על הבעש"ט, וקבע כי הסיפור בשבחי הבעש"ט "מכוון, כנראה, להמציא לבעש"ט לגיטימציה על ידי שיוכו לשלשלת של מסורת מיסטית. הנסיון לזהות אישיות או אפילו אירוע כלשהו מחיי הבעש"ט כמשוקע בסיפורי ר' אדם נידון מראש לכשלון".⁹ ועם זאת לא היסס רוסמן עצמו להוציא את הסיפורים ממשוטם וקשר אותם לפולמוס אקטואלי על ירושת אדמו"רות חב"ד, שהתנהל לאחר מותו של ר' שניאור זלמן מליאדי (1812) בין בנו, ר' דב בער, לבין תלמידו, ר' אהרן הלוי מסטרושילה. לדעת רוסמן, ישראל יפה (המדפיס הראשון של שבחי הבעש"ט), שהיה מחסידיו של ר' דב בער, ביקש לתמוך ברבו באמצעות עריכת כתב היד שהגיע לידי והשתלה מכוונת של

6 גריס, בין ספרות להיסטוריה, עמ' 161–165.

7 אטקס, בעל השם, עמ' 80–81.

8 שם, עמ' 78–83. ראה גם במאמרו "חקר החסידות: מגמות וכיוונים", מדעי היהדות 31

(תשנ"א), עמ' 11–16.

9 רוסמן, מחדש החסידות, עמ' 189.

סיפורים במהדורה המודפסת על מנת שיוכלו לשמש אסמכתא לשאיפות ההנהגה של ר' דב בער: "לפיכך הכניס יפה לתמונה את ר' אדם בעל שם, אשר בנו שלו לא היה ראוי לרשת את כתביו. במקום זאת העבירם ר' אדם לידי הבעש"ט. תביעתו של ר' דוב בער למנהיגות היתה מיוסדת על קרבתו הרבה לאביו הצדיק ועל כך שכתבי אביו הופקדו בידיו. הבעש"ט של מהדורת הדפוס עלה למנהיגות בזכות בעלותו על כתבים נסתרים"¹⁰.

לדעה זו, שעל פיה חלקים משבחי הבעש"ט גויסו במודע למאבק הירושה בחב"ד, אין כל אסמכתא. היא גם עומדת בניגוד לסברה הפשוטה, שפולמוס חברתי או פוליטי אינו יכול להיות סמוי לחלוטין מן העין, והוא חייב להיות גלוי לפחות לאותו ציבור שעליו הוא מבקש להשפיע. עובדה היא כי אין להשערה זו כל רמז בשום מקור, וכמובן לא במקורות חב"ד או במקורות חסידיים אחרים. ניתן לקבוע, כי לא תמו ולא נפתרו כל סודותיה וחידותיה של פרשת ר' אדם בעל שם. גם אם כשלו, כנראה, הניסיונות הרבים והשונים לזהות את ר' אדם האגדי עם אישיות היסטורית קונקרטיה, שאלות אחרות עדיין במקומן עומדות. גם שאלת היסוד, מה טיב השיקולים שהביאו את עורכי שבחי הבעש"ט לשלב בפתיחתו של הספר רצף סיפורים שמקורו בקונטרס יידיש מן המאה השבע עשרה, עדיין לא נענתה בשלמותה. האם ניתן לחשוף רבדים נוספים ולהפיק עוד משמעויות, סמויות וגלויות, מסיפורים אלה? שערי השערות לא ננעלו, ואגדת ר' אדם תוסיף מן הסתם להעסיק את חוקרי החסידות גם בעתיד.